

ПРОБЛЕМА ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТЕРМІНА

Аналізуються функції терміна.

Головною одиницею термінології (найменшою її складовою частиною) є слово. Тому концепція слова-терміна займає в термінології найважливіше місце. В мові функціонують слова-терміни та слова-нетерміни, або загальноуживані, побутові слова. А.А. Реформатський відзначив: "Адже ж лінгвістично це ціла проблема - побутове слово та термін [1:113].

У лінгвістиці існує напрямок, заснований на прямому протиставленні двох знакових одиниць: "термін-слово", "термін-слово загальної мови, загальноуживане слово". Саме цей напрямок не визнають ті дослідники, які вважають функціональність особливістю терміна. Таким чином, можна виділити дві точки зору на внутрішню природу терміна: субстанціональну і функціональну. У відповідності зі субстанціональною точкою зору термін вважається особливим знаком, особливим видом слова чи словосполучення. З функціональної точки зору, термін являє собою особливу функцію лексичної одиниці. Тому основне питання специфіки терміна може бути сформульоване так: що таке термін - властивість лексичної одиниці (особливий вид слова) чи особлива функція лексичної одиниці? Різниця між терміном і загальноуживаним словом проявляється, перш за все, у плані змісту, визначається відмінностями наукового та побутового понять [2:17].

Досвід та деякі спеціальні дослідження свідчать про те, що синтагматика термінів однорідніша та бідніша, ніж синтагматика слів загального уживання - і разом з тим точніша та суворіша. Це пояснюється, очевидно, тим, що терміни є необхідними для обслуговування логічних запитів діючої думки, в той час як слова загального уживання відповідають на запити багатосторонньої роботи свідомості людини в цілому, включаючи такі її сторони, як емоції, воля, естетичні "переживання", відчуття навіть глухі, потреби "підсвідомості" [3:5].

Терміни відрізняються від слів загальнонародної мови тим, що вони виражають та формують професійні поняття, зміст яких, відображений в їх дефініціях, визначається в системі понять відповідної сфери. Про термін можна говорити лише в тій мірі, в якій він парадигматично є членом системи термінів, а в мові виступає в спеціальному професійному контексті: тільки в цих умовах він може володіти властивостями однозначності та точності.

Оскільки слово являє собою нерозривну єдність форми (знака) та змісту, то термінологічність мовного знака знаходиться у прямій залежності від рівня спеціалізації поняття, яке асоціюється з його значенням. Вказівкою на термінологічність знака, який здатний виконувати термінологічну функцію, є сам факт його уживання у спеціальній мові, за межами якої він утрачає функціональну та семантичну специфіку та перестає бути терміном [4:4].

Характерною особливістю терміна як слова в функції назви спеціального поняття є його належність до двох систем. Термін - член певної термінологічної системи, яка відображає систему понять даної науки. Як лексична одиниця, термін входить в лексико-семантичну систему мови, де займає певне місце серед інших одиниць цього рівня на основі своїх мовних характеристик. Отже, особливість терміна - у його "подвійному громадянстві", у його положенні як одиниці логоса та одиниці лексиса, тобто, одиниці наукового знання та загальномовного знання [5:151]. З точки зору логоса, змістовна сторона терміна обмежується, основним чином, його абсолютною цінністю, тобто тим науковим поняттям, яке даним терміном означається. З точки зору лексиса, значення терміна визначається не лише абсолютною цінністю, тобто співвідношенням з науковим поняттям, але й місцем терміна в лексико-семантичній системі мови, а також його сполучним потенціалом, тобто, крім абсолютної цінності, в значення терміна входять іще відносна та сполучна ціннісні характеристики.

Якщо термінологічне значення розвивається на базі основного номінативного значення - ми маємо справу зі своєрідним проявом полісемії. В результаті розвитку термінологічного значення, слово стає частиною металінгвістичної системи і характеризується наявністю наукової дефініції. Термінологічне значення ніби виводить слово за рамки загальної мови і включає його в систему термінів тієї чи іншої галузі науки. В словниках загальної мови в тлумаченні слів підкреслюються ті ознаки предмета, дії чи процесів, які найбільш видимо проявляються у звичайному житті людей. Коли люди уживають слово, вони помічають у відповідному йому "референті" ознаки, опис яких в тлумаченні відповідного слова дає нам уявлення про узагальнений образ, який знаходиться за цим звуковим (орфографічним) комплексом [6:56]. Наукова дефініція виконує інші функції - вона допомагає нам включити слово в систему термінів тієї чи іншої науки, висовуючи в словниковому визначенні на перший план найбільш суттєві для даної галузі знань параметри і тим самим підкреслюючи місце кожного окремо взятого поняття в уже створеній металінгвістичній системі. Отже, зміст терміна розкривається його дефініцією на основі виділення необхідних та достатніх ознак поняття. Зміст загальноуживаного слова розкривається через його лексичне значення, яке не передбачає логічного виділення ознак поняття; в слові у порівнянні з терміном менш визначений об'єм поняття [7:29].

Для функціональної точки зору, представленої в роботах Г.О.Винокура та в більшості сучасних визначень терміна, характерно виділення в якості головної диференційної ознаки терміна функції вираження спеціального професійного поняття, тобто, термін розуміється не як особливе слово (словосполучення), а як слово чи словосполучення в особливій функції. Функціональний підхід до терміна пов'язаний з поняттям "поняття" як основ-

ною ознакою, яка диференціює терміни та загальноуживані слова. Прибічники функціональної точки вважають, що термін завжди пов'язаний з поняттям.

Указуючи на специфіку мовної функції термінів та сфери їх розповсюдження, ми вважаємо, що основне в специфіці терміна - в його спеціальному професійному уживанні. Сфера розповсюдження або застосування термінів визначається звичайно як спеціальна та для кожного типу термінології обмежена певною галуззю знань чи виробництва. Підкреслюючи цю загальновизнану властивість терміна, не слід доводити її до крайності. Не можна погодитися з думкою, що ні у формі, ні в змісті не можливо "знайти суттєвої різниці між словом неспеціальної загальноуживаної лексики та словом лексики термінологічної. Реальна, об'єктивна різниця між двома цими типами слів - це, по суті, різниця позамовна. Якщо слово загальноуживаної лексики, неспеціальної лексики співвідноситься з загальновідомим об'єктом, то слово термінологічної лексики - з об'єктом специфічним, відомим лише обмеженому колу осіб-спеціалістів. Ніякої іншої різниці між цими типами слів не існує" [8:145]. Різниця між терміном та нетерміном розглядається тут уже не в специфіці слова, а у специфіці об'єктів номінації (тобто не у специфіці самих слів, а у специфіці позначених об'єктів); більш того, ця різниця ставиться в залежність навіть не від самої специфіки позначеного об'єкта, а від того, чи знають чи не знають цей об'єкт за межами обмеженого кола осіб - спеціалістів. Це, звичайно, крайність, яка суперечить реальному життю термінів, і тому ми погоджуємося з думкою [8:127] про те, що питання потрібно ставити інакше: термін не перестає бути терміном, якщо його та позначений ним об'єкт знають або упізнають (а термін ще й уживають) за межами якогось вузького кола спеціалістів. Часто широка розповсюдженість терміна складається із суми специфічних уживань його в різних специфічних сферах; якщо до цього додати й загальне, неспецифічне уживання терміна, специфіка окремих сфер його уживання при цьому не зникає. Це підтверджується і практикою складання термінологічних словників: спеціалісти-термінологи включають до своїх словників слова та словосполучення незалежно від того, знають чи не знають їх за межами "обмеженого кола спеціалістів", так як при цьому важливо урахувати усе, що характерно для даної сфери мовного спілкування, а звичайно, не лише те, що не відомо нікому іншому, крім якогось вузького кола спеціалістів. Тому й ми підтримуємо тих лінгвістів, які пов'язують термінологічність з функцією мовних одиниць та визнаємо специфіку сфери уживання та специфіку позначеного об'єкта.

В літературі останніх років була показана некоректність протиставлення "термін-слово" [9,336]. Ця опозиція не правомірна з двох причин:

- 1) термін може бути складним і тому уже формально не співвідноситься зі словом;
- 2) простий (не складний) термін не може бути протиставлений слову, бо він сам є словом.

Наслідком протиставлення терміна слову є все ще існуюча ідея про різне положення терміносистем та мови: термін знаходиться за межами мовної системи, він абсолютно недоступний ніяким семантичним законам.

Опозиція "термін - слово загальної мови" отримала в лінгвістичній літературі широке визнання [8:130]. Але ретельний аналіз, заснований на розчленованому вивченні семантичної та формальної структури та функції термінів, показує, що і ця опозиція є помилковою. Розглянемо цю думку докладно:

1. Ця опозиція базується на визнанні існування двох множин: "спеціальна (термінологічна) лексика" та "загальноуживана (не термінологічна) лексика". Але ознаки цих множин та ознаки елементів, які входять до цих множин виявляються зовсім невизначеними. До якої із цих множин слід віднести професіоналізми типу *пошив* чи жаргонізми типу *тридцятьчетвірка*, які, на думку більшості лінгвістів, наближаються до термінів, але й уживаються до термінів, але й уживаються і в щоденному спілкуванні? З іншої сторони, чи можна вважати загальноуживаними такі лексеми, як *абстрактний живопис*, *сцена театру*? Адже, за логікою наведеної опозиції, вони повинні бути віднесені до розряду спеціальної лексики. Невипадково, в лексикографічній практиці спостерігаються серйозні труднощі при віднесенні багатьох одиниць до рубрики спеціальної (термінологічної лексики). Таким чином, відсутність окреслених меж та критеріїв виділення спеціальної та загальноуживаної лексики в рамках лексики якої-небудь мови не дозволяє однозначно ідентифікувати терміни.

2. Будь-яка лексична одиниця може перейти із множини термінів в множину загальноуживаних лексем та навпаки (якщо навіть ми в даний момент надійно віднесли цю одиницю до першого чи другого класу одиниць). Так, *market* (n), *bond* (n), *note* (n), *credit* (n), *convert* (v), *burden* (n), *circulation* (n), які з давніх-давен були загальноуживаними, стали в сучасній підмові економіки термінами. З іншого боку, лексеми, які спочатку були лише термінами, переходять до складу загальноуживаних: *tax* (n), *bill* (n), *auction* (n), *transact* (v) та ін. Немає ніяких принципових перешкод для будь-якого слова або словосполучення стати терміном та, навпаки, для будь-якого терміна не існує перешкод загубити свою термінологічну відносність та перейти "до загального користування".

Щодо опозиції "термін - загальноуживана лексема" в функціональному відношенні, то саме дякуючи їй виявляються суттєві особливості функціонування термінів, які протиставляють терміни загальноуживаним лексемам. Терміни обслуговують спеціальні галузі людської діяльності, називаючи (означаючи) конкретні та абстрактні предмети та явища, що відносяться до цих областей. В цьому й полягає їх функція. Проте ця суто функціональна різниця не дає підстав говорити про наявність опозиції "термін - загальноуживана лексема", оскільки, як ми бачимо, в структурному та семантичному відношеннях ця опозиція не має місця. Можна, по суті, говорити не про протиставлення, терміна та "загальноуживаної лексеми", а про протиставлення їх функціонування [10:439]. Слід поновити в правах незаслужено забуте положення Г.О.Винокура: "В ролі терміна може виступати будь-яке слово... термін - це не особливе слово, а лише слово в особливій функції" [11:5]. Інакше кажучи, одиниця, яку ми називаємо терміном, представляє собою структурно - субстанціональне явище як лексема та функціональне явище як термін.

Раніше згадувалось, що функція термінів полягає у тому, щоб обслуговувати спеціальні сфери людської діяльності, тому для досягнення бажаного результату люди повинні збудувати модель своєї діяльності: логічну, математичну, знакову. Специфіка термінів в цьому випадку полягає у тому, що вони є мовними знаками, які фіксують в загальній формі наші знання у спеціальних галузях людської діяльності. Терміни представляють собою елементи знакової моделі відповідної галузі науки, економіки і т.п. Повна знакова (мовна, словесна) модель цієї галузі буде побудована в тому випадку, коли усі її елементи-терміни будуть пов'язані один з одним синтагматично та парадигматично. Ця сукупність термінів буде приведена в ізоморфну відповідність іншим моделям тієї ж галузі, в першу чергу, логічній моделі. Інакше кажучи, сукупність термінів повинна стати терміносистемою, а кожен її елемент повинен зайняти своє чітко фіксоване місце в системі, виконуючи призначену йому функцію. Цю функцію може виконати й слово, взяте зі сфери " загальноуживаної лексики", або спеціально для цієї цілі сконструйована лексема. Тому можна говорити, що терміни не "створюються" в тому значенні, як ми це говоримо про слова та інші лексичні одиниці, лексеми стають термінами за певних умов. Найголовніше, щоб лексема задовольняла вимогам системи, в розпорядження якої вона надійшла. Вважається беззаперечною жорстко сформульована думка Б.Ю. Городецького та В.В. Раскіна: "Окремо взятий термін сам по собі є фікція. Він існує лише в системі термінів, тобто поряд з іншими термінами, з якими він пов'язаний певними відношеннями" [12:135]. Очевидно, правильним є й протилежне положення: при розпаді терміносистеми термін перестає існувати як такий, зберігаючись як лексична одиниця. При цьому не слід забувати, що терміносистема - знакова модель галузі діяльності чи галузі знань, як уже згадувалось, знаходиться в ізоморфній відповідності з логічною моделлю, яка, в свою чергу визначається теорією цієї області. Якщо ж є декілька теорій, то й є декілька логічних моделей та декілька терміносистем, з допомогою яких описується галузь, що розглядається. В економіці, відповідно до наявних, теорій можна виділити терміносистеми: торгівля, економіка праці, економіка сільського господарства, економіка фінансів, біржові операції, зовнішня торгівля, організація виробництва, організація управління. Ці терміносистеми існують одночасно, не перетинаються між собою. Можна сказати, що термін існує в тому просторі, який йому задається певною теорією; одночасно в іншому просторі можуть існувати його " омоніми" та "синоніми" (перше й друге поняття - лінгвістичні). У цьому розумінні існування терміна є відносним.

Ми вважаємо, що слід звернути увагу на факт широкого уживання сполучення "спеціальна термінологія" (у значенні "система спеціальних термінів") [9:337]. Якщо існує спеціальна термінологія, тоді, мабуть, існує і термінологія неспеціальна, інакше - загальноуживана, зокрема, побутова термінологія. Але, якщо далі існує спеціальна і загальна термінологія, тоді чим же вона відрізняється від спеціальної і загальної лексики в цілому? З'ясувати і зрозуміти це допомагають спеціальні термінологічні словники (словників загальноуживаних, зокрема, побутових термінів, поки не існує, тому що відповідний матеріал добре відбивається загальними тлумачними словниками): вони й містять терміни як частину загальної та спеціальної лексики.

Під час аналізу проблеми "термін - слово загальної мови", перш за все, відзначається різнобічна і постійна взаємодія між словником загальної мови і термінологією. Неможливо думати, що між термінологією і нетермінологією існує непрохідна прірва, що терміни складаються з інших звуків і не підкоряються граматичним законам даної мови. Якщо б це було так, то термінологія не належала б до даної мови, а взагалі являла б собою іншу мову" [13:111]. Якраз на базі зіставлення термінології і загальної мови розкривається ряд специфічних рис, які оцінюються як передумови для її самостійного і спеціального вивчення. У більш вузькому обсязі аналогічні проблеми виникають при з'ясуванні взаємозв'язку поняття терміна і слова загальної мови. Немає сумніву в тому, що термін є словом, яке входить до словникового складу мови [14:36].

Рухливість меж між термінованою і загальноуживаною лексикою, термінування загальноуживаних слів та детермінування наукових термінів не дозволяє однозначно ідентифікувати термін лише за одним словесним образом, не звертаючись до його змісту - спеціального поняття як елемента системи понять. Спираючись на лексичний та семантичний аналіз термінів, представники другого напрямку в термінології (Р.Г.Піотровський, В.М.Лейчик, В.Г.Гак та ін.) приходять до висновку, що термін є "функція, вид уживання лексичної одиниці, а не особливий тип лексичної одиниці" [15:68].

У функціональному відношенні дійсно, спостерігаються істотні особливості термінованих одиниць. Визначаючи спеціальні поняття про конкретні та абстрактні предмети та явища в різних галузях людської діяльності, терміни служать, перш за все, пізнавальній цілі, вони фіксують досягнення поступального руху думки, пізнання. Отже, терміни виконують когнітивну і комунікативну функції. Цю функцію може виконувати будь-яке слово, взяте зі сфери загальноуживаної лексики. Терміном може стати будь-яке слово чи словосполучення за умови, що його значення включається до певної достатньо чітко визначеної системи понять [16:29]. Таким чином, спостерігається "міграція" слів.

Ми вважаємо за необхідне продемонструвати неспроможність такої опозиції, коли терміносистеми протиставляються мові, коли терміни оголошуються такими, що знаходяться "за межами мовної системи" та "абсолютно недоступні ніяким семантичним законам" [17:311]. Адже всі номінативні засоби мови, серед яких і спеціальні терміни, будуються з одних і тих же звуків, утворюються однаковими способами і засобами, мають єдину систему словозміни, сполучаються у висловлюваннях за загальними синтаксичними правилами; спеціальні терміни, як й інші слова і номінативні вирази, виникають на основі потреб у називанні предметів та явищ, живуть у мові, змінюючись у звучанні, структурі і значенні, і, як усі одиниці мови, можуть за непотребою, або з інших причин, виходити із уживання. При цьому терміни не лише підкоряються загальномовним семантичним процесам і закономірностям, але й в значній своїй частині є результатом семантичних перетворень слів інших сфер спілкування і слів загального уживання *por.cost* - ціна, вартість у загальноуживаній мові та *cost* -

витрати, затрати в економічній термінології. Ми переконливо приходимо до висновку, що не існує особливої термінологічної морфології, оскільки не існує особливого, термінологічного словотворення та синтаксису, а є лише ряд граматичних особливостей, які висуваються на передній план при побудові термінів. Проте ці особливості, які в інших пропорціях спостерігаються й в інших сферах лексики, не дають підстав говорити про формально - структурне протиставлення термінів та нетермінів (слів та словосполучень).

Поряд з цим загальні і спеціальні слова і номінативні сполучення не мають чітко фіксованих, нерушливих розмежувань: вони перетинаються і частково збігаються. Номінативні засоби мови мають, таким чином, принаймні, три зони, які з'єднані поступовими безперервними переходами. А друга зона мовних номінативних засобів, які є одночасно загальноуживаними і спеціальними, формується різними шляхами - через термінологізацію загальноуживаних слів і детермінологізацію термінів.

Таким чином, протиставлення " термін - загальноуживана лексика" неправильне, оскільки будь-яка загальноуживана лексема може набути функцію терміна, стати терміном.

Можна говорити про відносність та умовність існування терміна з двох причин: по-перше, оскільки терміни, будучи лексемами, не володіють постійними семантичними і формальними властивостями, які протиставляють їх іншим лексемам, а навпаки, набувають їх "тимчасово", поки вони знаходяться у межах певної терміносистеми; по-друге, оскільки саме існування терміносистеми є відносним, залежить від зародження, розквіту та відмирання теорії, яку ця терміносистема відображає. Крім того, умовність терміна і в тому, що він відбиває наукове поняття, яке, в свою чергу, постійно "рухається", змінюється.

Термін існує остільки, оскільки існує термінологічна система, елементом якої він є. Існування терміна як лексичної одиниці є абсолютним, а існування терміна як терміна є відносним. З усього видно, що "термін поняття функціональне, а не структурно-субстанціональне" [12:442].

Таким чином, протиставлення терміна іншим одноплановим суміжним об'єктам дозволило нам виявити те, що особливість терміна та його основна відмінна від загальноуживаного слова ознака полягає лише в його семантичному змісті – спеціально науково сформованому понятті, яке містить всі суттєві ознаки предмета (явища) та визначає його місце в системі спеціальних понять. Завдяки наявності такого "плідного" змісту, терміни успішно виконують свою функцію, обслуговуючи спеціальні сфери нашої діяльності. Отже, термін являє собою структурно-функціональне явище як лексема і функціональне явище як термін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

1. Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка // Проблемы структурной лингвистики. - М.: Наука. - 1967.- С.103-126.
2. Косов А.В. Некоторые различия системной организации терминологии по сравнению с организацией общей лексики // Термин и слово. - Горький: ГГУ. - 1980. - С.13-22.
3. Головин Б.Н. Термин и слово// Термин и слово. - Горький: ГГУ.-1980.- С.3-12.
4. Овчаренко В.М. Формально-семантическая структура английских научно - технических терминов: Автореф. дис ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Моск. пед. ин-т иностр. яз. - М., 1966.-20 с.
5. Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук Союзных республик. - М.: Наука, 1983.- 336 с.
6. Журавлёва Т.А. Особенности терминологической номинации. - Донецк: Донбасс, 1998. – 252 с.
7. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов - терминов// Исследования по русской терминологии. - М.: Наука, 1971. - С.6-67.
8. Моисеев А.И. О языковой природе термина // Лингвистические проблемы научно - технической терминологии. - М.: Наука, 1970. - С.127-130.
9. Моисеев А.И. К определению термина // Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики: научный симпозиум. - М.: Изд-во Московского ун-та - 1971. - Ч.2. - С.336 -338.
10. Лейчик В.М. Об относительности существования термина // Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики: научный симпозиум. - М.: Изд-во Московского ун-та. - 1971. - Ч.2. - С.436 - 442.
11. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Сборник статей по языковедению. - М., 1939.- Т.5. - С.3-54.
12. Городецкий Б.Ю., Раскин В.В. Термины с лингвистической точки зрения//Место терминологии в системе современных наук: тезисы докладов и сообщений. - М.: Изд-во Моск.ун-та. -1970. - С.134-141.
13. Реформатский А.А. Введение в языковедение. - М.: Просвещение, 1967. – 542 с.
14. Зубченко И.В. Термин и слово // Структурно-семантические особенности отраслевой терминологии. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун.-та.- 1982.- С.36-39.
15. Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики: Научный симпозиум. - М.: Изд-во Моск. ун-та. - 1971.- Ч.1. – 308 с.
16. Пиотровский Р.Г., Рабухо Н.П., Хижинская М.С. Системное исследование лексики научного текста.- Кишинев: Штиинца. - 1981. - 159 с.
17. Моисеев А.И. Специальные термины и языковая непрерывность // Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики: Научный симпозиум. – М.: Изд-во Московского ун-та. – 1971. – Ч. 2. – С. 311-315.

Фурсова Л.И. Проблема функциональных особенностей термина.

Анализируются функции термина.

Fursova L.I. The problem of Functional Peculiarities of a Term.

The article analyses functions of a term.